

تاریخ فرقه انحرافی قادیانیت و تأثیر آن در پاکستان

محمد احسن عباس (پاکستان)

چکیده

این پژوهش به بررسی تاریخ، عقاید، علمای بزرگ و کتب معروف فرقه انحرافی قادیانیه می‌پردازد. تاریخ بنیان‌گذاری، بنیان‌گذاران آن و علمای بزرگ این فرقه پرداخته‌ایم. فعالیت‌های سیاسی و فرهنگی این مکتب را تا حدی بیان نموده‌ایم که بزرگترین آنها تأسیس بیمارستانها است. در عقاید مواردی درباره ذات خدا چون مسأله رؤیت الهی، مسأله اختیار انسان، مسأله تحریف قرآن، مسأله ختم نبوت، و در مورد مسأله بیان تکلیف، مسأله خلود در جهنم و... ذکر شده است.

کلیدواژه‌ها

قادیانیت، قادیانیه، میرزا غلام احمد، احمدیه.

تاریخ فرقه انحرافی قادیانیت و تأثیر آن در پاکستان

مقدمه

اولین انگیزه مطالعه و بررسی هر موضوع حس کنجکاوی انسان است که می‌خواهد با مطالعه و تحقیق در موضوعات گوناگون مجهولات را به معلومات تبدیل کند. دین به عنوان پدیده‌ای که هیچگاه از انسان جدا نشده، برای پژوهشگران علوم انسانی اهمیت فراوانی دارد و تأثیر شگفت‌آور دین در زندگی بشر و نقش آن در پیشرفت علوم بشری از کسی پوشیده نیست. لذا تحقیق و پژوهش در مورد دین و ادیان، هم منافع مادی دارد، هم منافع معنوی. در جهان امروز که ارتباط جهان را تسخیر کرده و کتاب، مطبوعات، اینترنت، تلویزیون، فیلم و ماهواره و همچنین سرعت در سیر و سیاحت، به‌گونه‌ای پیوند یافته‌اند تا انسان‌ها سریعاً از احوال یکدیگر آگاه شوند، اطلاع از باورهای دینی جوامع بشری امری ضروری و البته گریزناپذیر به نظر می‌رسد. پیشتر محققان ادیان و مذاهب به خاطر دوری از یکدیگر و عدم هم‌زیستی، نسبت‌های ناروا به مذاهب یکدیگر می‌دادند، اما اکنون با پیشرفت ارتباطات تحقیق و پژوهش در این موضوع آسانتر از پیش است و همزیستی ادیان و مذاهب مختلف و ارتباط تنگاتنگ بین پیروان مذاهب، کار پژوهشگران عرصه دین را آسان نموده است. امروزه روشن است که در جهان چه ادیان و آئین‌هایی وجود دارد و چه فرقه‌هایی از این ادیان به وجود آمده‌اند. تقسیم ادیان بر اساس جغرافیای بومی و غیر بومی کشورها و همچنین تقسیم به ادیان آسمانی و غیر آسمانی، ابراهیمی و غیر ابراهیمی یا ادیان الهی و غیر الهی، دسته‌بندی‌هایی است که کار تحقیق در مورد این موضوع را آسان نموده است. اما بدیهی است که پژوهش دقیق وقتی صورت می‌گیرد که ما عقاید و افکار پیروان این ادیان و مذاهب را مستقیماً از خودشان جستجو کنیم.

لازم به ذکر است موضوعی که در این نوشتار مطرح شده هم نیاز و ضرورت منطقه ما بوده و هم موضوعی است که ما از آن آگاهی نسبی داشته‌ایم. این پژوهش به بررسی تاریخ، عقاید، علمای بزرگ و کتب معروف فرقه انحرافی معروف قادیانیت می‌پردازد. قادیانیت فرقه‌ای تجدید نظر طلب در عقاید و احکام اسلامی است. نام این فرقه از نام بنیان‌گذار آن گرفته شده است. چون میرزا غلام احمد، مؤسس این فرقه، در قادیان زندگی می‌کرد، این فرقه به نام «قادیانیه» معروف شده است.

قادیانیت

۱- وجه تسمیه قادیانیت

میرزا هادی بیگ، نزدیک دریاچه «بیاس» سکونت نمود و یک دهی به نام «اسلام‌پور» را آباد کرد و چون باسواد بود، از طرف حکومت دهلی به عنوان قاضی آن منطقه منصوب شد. از این پس این دهکده، نام «اسلام پور قاضی» به خود گرفت و رفته رفته به اسم «قاضی» شناخته شد. از آنجا که در زبان پنجابی حرف (ض) را (د) می‌خواندند، این نام به «قادی» تبدیل شد و «قادیان» منسوب به قادی است (جوادی).

۲- ورود قادیانیه به پاکستان

اولین مرکز قادیانیه در قادیان بود، اما وقتی تقسیم هندوستان پیش آمد، بعد از سعی و تلاش فراوان مسلمانان برای یک کشور مستقل اسلامی در سال ۱۹۴۷م، وقتی پاکستان از هند جدا شد و استقلال یافت، این گروه (با وجود اینکه پیشتر کمیسیون مرزی حکومت بریتانیا با دسیسه منطقه قادیان را جزو هندوستان قرار داده بود) به ایالت پنجاب پاکستان هجرت کردند و کنار دریاچه «چناب» سکونت گزیدند. فرماندار حکومت فرنگی آن منطقه، سر فرانسیس، به خاطر حمایت و وفاداری‌های بی‌دریغ این گروه از حکومت بریتانیا، هزار و سی و چهار هکتار از زمین‌های این منطقه را به قیمت ارزان به آنها فروخت. در حقیقت حکومت استعمار، با این ترفند، در پاکستان مرکزی برای خود تأسیس کرد و امروز می‌بینیم که قادیانی‌ها با تمام کشورهای استعماری و حتی با اسرائیل روابط حسنه دارند.

قادیانی‌ها این مکان را «ربوه» نام نهادند و آن را مرکز جدید این جماعت اعلام کردند و از همان جا تبلیغات خود را آغاز کردند. بنا به گفته آنها هم اکنون پیروان این فرقه در ۱۹۳ کشور جهان وجود دارند و شمار آنها حدوداً به ده میلیون نفر می‌رسد که ۴ میلیون نفر از آنها در پاکستان زندگی می‌کنند (جوادی).

۳- زندگینامه مؤسس

میرزا غلام احمد قادیانی، بنیان‌گذار فرقه قادیانیه در سال ۱۸۳۹م. در روستای قادیان پنجاب هند به دنیا آمد. بعد از تحصیلات ابتدایی و متوسطه، مدتی در دستگاه اداری انگلیس خدمت کرد. پس از مدتی از آنجا خارج شد و به مطالعات اسلامی روی آورد و به علت حضور شدید تصوف در منطقه پنجاب، در این راه قدم گذاشت.

در آن زمان هند مستعمره انگلیس بود و کشیشان مسیحی در آنجا به فعالیت و تبلیغ دین مسیحی مشغول بودند. مسلمانان هند که حدود چهار صد سال حکومت هند را در دست داشتند، اکنون زیر سلطه بیگانگان بودند و از حضور مبلغان مسیحی و هندو رنج می بردند. غلام احمد از سال ۱۸۸۰ تا ۱۸۸۴ به مناظره با آنان پرداخت و کتاب «براهین احمدیه» را در اثبات برتری اسلام نوشت. وی در سال ۱۸۸۹م. ادعا کرد که مجدد قرن چهاردهم است، به او الهام می شود و از طرف خدا مامور است که از مردم بیعت بگیرد. عده ای از هوادارانش با او بیعت کردند و نهضت قادیانیت رسماً تأسیس شد. دو سال بعد و در سال ۱۸۹۱م. کتابی درباره حضرت عیسی علیه السلام به نام «نزول المسیح» نوشت و ادعا کرد که عیسی بر صلیب نمرده است، بلکه بعد از به صلیب کشیده شدن، به وسیله پیروانش نجات یافته و پس از التیام و بهبودی از فلسطین به هند فرار کرده است و در سن ۱۲۰ سالگی در سرینگر از دنیا رفته و قبری که امروز به نام «بوذاسف» در کشمیر معروف است، قبر عیسی علیه السلام است. بنابراین عیسی علیه السلام به آسمان صعود نکرده و بازگشتی نیز نخواهد داشت. او در این کتاب ادعا کرد که او مهدی موعود مسلمانان و تجلی مسیح است و برای نجات مسلمانان و مسیحیان آمده است. وی بر اساس حدیث لا مهدی الا عیسی هر دو را بر دیگری منطبق و خود را مسیح و مهدی دانست. در سال ۱۹۰۲م. مدعی شد که خداوند او را نبی مرسل قرار داده و مثل انبیای بنی اسرائیل بدون اینکه شریعت جدیدی بیاورد، بر دین اسلام است، ولی رسول و نبی خدا است.

میرزا غلام احمد قادیانی با عباراتی نشیر «نبی غیر حامل الشریعت»، «النبی الظلی و المتجسد»، «محمد علی وجه التجسد» و «محمد بصفته ظلیه» از نبوت و رسالت خویش یاد می کرد. عبارات او نشانه ای از تأثیرپذیری وی از نظام فکری هندویسم و تصوف است. گویا غلام احمد در اواخر عمر ادعا می کرد که تنزل کریشنا نیز می باشد. او بعد از عمری تلاش در راه اثبات ادعاهای خود، در سن ۶۹ سالگی در سال ۱۹۰۸م. از دنیا رفت و در قادیان به خاک سپرده شد. وی در اثبات ادعای خود کتب و رسائل بسیاری نوشت. مجموعه ای از نوشته ها، سخنرانی ها و مکاتبات وی را در کتاب «روحانی خزائن» جمع آوری و در بیست و سه جلد، چاپ کرده اند.

بعد از مرگ غلام احمد، نورالدین بهیروی، یکی از اولین طرفدارانش به جای وی رهبر نهضت قادیانیه شد. طرفداران غلام احمد در سال ۱۹۰۲م. مجله ای به نام «ری ویو آف ریلیجین» به زبان انگلیسی و برای تبلیغ کیش قادیانیه منتشر ساختند که تا امروز در اروپا و امریکا

منتشر می‌گردد. در دوران نورالدین میان پیروان قادیانیه اختلافات عقیدتی بروز کرد. عده‌ای از تحصیل‌کردگان معتقد بودند که غلام احمد، مجدد و مصلح قرن حاضر است و بین قادیانیان و مسلمانان هیچ اختلافی نیست؛ ولی پسر غلام احمد، به نام بشیرالدین محمود و طرفدارانش، معتقد بودند که غلام احمد پیامبر خدا است و مسلمانان غیر قادیانی کافرند، زیرا به غلام احمد ایمان نیاورده او را ملحد و پیامبر دروغین می‌دانند. در این زمان اختلافات به اوج خود رسید و پیروان غلام احمد به دو فرقه «قادیانیه» و «لاهوریه» یا «انجمن اشاعه اسلام احمدیه» تقسیم شدند (فرمانیان، ۱۷۷-۱۷۸).

۴- مهمترین آثار غلام احمد قادیانی

مهمترین آثار غلام احمد عبارتند از:

- ۱- ازاله الاوهام، ۲- حقیقته الوحی، ۳- براهین احمدیه، ۴- حقیقته النبوه، ۵- فتح الإسلام و ختم النبوه و ۶- نزول المسیح.
- دلایل کفر میرزا غلام احمد:

 ۱. ادعای پیامبری،
 ۲. ادعای نسخه جهاد برای خدمت به استعمار،
 ۳. تبدیل مکان حج به قادیان،
 ۴. تشبیه خداوند به مخلوقات،
 ۵. ایمان به عقیده تناسخ و حلول،
 ۶. انتساب به فرزند به الله متعال و ادعای اینکه وی فرزند خداوند است و
 ۷. انکار ختم نبوت با پیامبری حضرت محمد ﷺ (المنجد).

۵- شهرت قادیانیه بین مسلمین و رغبت مسلمین به او

هند در قرن نوزدهم زیر سلطه انگلیس بود. مبلغان مسیحی فوج در فوج به هند می‌رفتند و دین مسیحیت را تبلیغ می‌کردند. بنا بر ادعای قادیانی، مسیحیان در زمان حکومت انگلیس تبلیغات گسترده‌ای انجام می‌دادند. غلام احمد کتاب «براهین احمدیه» را در پاسخ به مسیحیان تألیف کرد. وی کتابهایی نیز با موضوعات مختلف در پاسخ به هندوها و پادری‌ها نوشته است.

مسلمانان در این برهه از زمان به جهت وجود شبهات در اسلام، کسانی را که به شبهات پاسخ می‌دادند تشویق می‌کردند. غلام احمد قادیانی نیز فرصت را غنیمت شمرد و مردم را

به سوی خود دعوت کرد تا در نشر کتب کمک کنند. قادیانی به دلیل توجه مسلمین خودش را مدافع اسلام می‌خواند و اعلامیه‌هایی به ضد نصاری و هندو پخش می‌کرد. به همین دلیل مسلمین به سوی او رفتند و او را به عنوان منجی پذیرفتند (بهشتی).

۶- اعتقادات قادیانیه

صفات الهی

مولانا احسان الهی ظهیر در «القادیانیه» نسبت تجسیم و تشبیه به قادیانیه داده و آنان را جزء مجسمه می‌داند. ولی محمود احمد در دیباچه‌ای بر تفسیر القرآن می‌نویسد: تشابه میان صفات خدا و صفات اشیاء ظاهری و سطحی است، مثلاً خدا وجود دارد و انسان وجود دارد. اما کلمه وجود به صورت یکسان در هر دو مورد دلالت ندارد ... صفات خدا با هیچ شیئی یا پدیده دیگر سهیم نیست. هیچ شیئی یا وجودی شباهت واقعی به او ندارد.

رؤیت الهی

خدا با چشم ظاهر دیده نمی‌شود، چرا که ذاتاً با اشیاء مادی متفاوت است.

اختیار انسان

انسان در برابر اعمال خود مختار و مسئول است، ولی دامنۀ این اختیار محدود و تا حدی جبر بر او حاکم است.

قرآن

قرآن مصون از تحریف است و در آن تحریفی صورت نگرفته است. پیروان این فرقه بنا بر نظر عزیز احمد، قائل به خلق قرآن هستند.

ختم نبوت

قرآن به شدت رد می‌کند که وحی با پیامبر اسلام ﷺ ختم شود، بلکه خدا به سخن گفتن با بندگان برگزیده خود ادامه می‌دهد. شریعت پیامبر اسلام ﷺ تا آخر الزمان است ولی مردانی ظهور می‌کنند که نور وحی را از پیامبر می‌گیرند و در هیأت مصلحان معتقدند که نبوت با پیامبری حضرت محمد ﷺ خاتمه نیافته است، بلکه ادامه دارد و خداوند هر از گاهی پیامبرانی را بر حسب ضرورت می‌فرستد و اینکه غلام احمد برترین انبیاء است (فرق بین قادیانیها و بهائیهها، وبسایت واسلاماها).

خلود در جهنم

عذاب الهی دائمی نیست و کافرترین انسانها پس از چندی مجازات شدن سرانجام به رستگاری می‌رسند.

بیان تکلیف

تکلیف بلا بیان قبیح است.

تجرد روح

برخلاف فلاسفه، روح را مجزا از بدن نمی‌دانند و قایل‌اند که تولد روح از تولد جسم جدا نیست و تغییراتی که باعث رشد جسم است موجب تولد روحانی می‌شود.

جهاد

اسلام تهاجم را توصیه نمی‌کند و آن را منع کرده است، ولی می‌گوید هرگاه خودداری از جنگ، صلح را به خطر اندازد، به جنگ بپردازد.

نکته

گفتنی است قادیانیه نماز، روزه، حج و بقیه اعمال عبادی را قبول دارند (مهدی فرمانیان، مقاله «قادیانیه»).

۷- فرقه‌های قادیانیه

قادیانیه دو فرقه فرعی دارد: ۱. لاهوریه و ۲. احمدیه. فرق بین لاهوریه و احمدیه در عقاید

لاهوریه با احمدیه در چهار عقیده اختلاف دارند:

۱. اینکه لاهوریه غلام احمد را به‌عنوان نبی قبول نداشتند، در حالی که گروه محمود احمد به این مسأله تأکید دارند.

۲. لاهوریه هیچ وقت منکرین غلام احمد را کافر نگفتند و گروه محمود بالعکس بودند.

۳. گروه احمدیه میرزا غلام احمد را مصداق آیه «و مبشراً برسول یأتی من بعدی إسمه أحمد» (صف: ۶) می‌دانند اما لاهوریه قبول ندارند. لاهوریه خلافت را به این معنا که فردی غیر معصوم بر آنها حاکم علی‌الإطلاق باشد و جمهوریت را از بین ببرد قبول ندارند (الله وسایا، شکست قادیانیه در پارلمان، ص ۲۰۹).

۸- شخصیت‌های تأثیرگذار فرقه لاهوریه

۱. مولوی محمد علی، ۲. مولوی محمد حسن صاحب امروهی و ۳. خواجه کمال الدین. اسامی خلفای فرقه احمدیه:

خلیفه اول: حکیم نورالدین بهیروی، خلیفه دوم: میرزا بشیر احمد محمود احمد، خلیفه سوم: میرزا ناصر احمد، خلیفه چهارم: میرزا طاهر احمد، خلیفه پنجم: میرزا مسرور احمد.

۹- وضعیت کنونی قادیانیت در پاکستان
۱. فعالیت‌های دینی و مذهبی قادیانیت

تبلیغ و مربیان

قادیانی‌ها برای ترویج افکار و عقاید خود در سطح جوامع مسلمانان به‌طور خاص و در سطح جهانی به‌طور عام سعی دارند که عقاید میرزا غلام احمد را بحق جلوه دهند و او را حداقل به‌عنوان یک نبی ظل معرفی کنند.

احمدیه‌ها توسط مربی تبلیغ می‌کنند. کار مربیان این است که یک منطقه را به‌عنوان محل تبلیغ انتخاب می‌کنند و با بزرگان رؤسای آن منطقه جلسه برگزار می‌کنند. اگر عقیده احمدیه را پذیرفتند یک هیأت تبلیغی را در همان منطقه تشکیل می‌دهند.

شرایط مربیان

۱. حداقل به حد دیپلم تحصیلات داشته باشد.
۲. باید به هزینه کمتر اکتفا کند.
۳. حداقل در «ربوه» یکسال آموزش ببینند.
۴. مربیانی که از مناطق خودشان می‌آیند، حداقل سه ماه باید در ربوه آموزش ببینند.

روش تبلیغ و نهاد تبلیغ

در پاکستان یک نهاد نظارتی به نام «اصلاح و ارشاد مرکزیه» وجود دارد که تمام امور تربیتی و تبلیغی و نیز همه امور مربیان زیر سرپرستی او انجام می‌شود.

ممنوعیت فعالیت‌های تبلیغی در پاکستان:

۱. قادیانی‌ها نمی‌توانند از مؤسس فرقه احمدیه با لقب امیرالمؤمنین یاد کنند.
۲. قادیانی‌ها نمی‌توانند از مؤسس فرقه احمدیه به عنوان خلیفه المؤمنین یاد کنند.
۳. قادیانی‌ها نمی‌توانند رفیق غلام احمد را به عنوان صحابی یاد کنند.

۴. رفقای غلام احمد را نمی‌توانند رضی الله تعالی عنه خطاب کنند.
۵. آنها نمی‌توانند زن غلام احمد را با عنوان ام المؤمنین یاد کنند.
۶. نمی‌توانند به عبادتگاه خود مسجد بگویند.
۷. نباید در عبادتگاه خود اذان بدهند.
۸. نمی‌توانند مذهب خود را علناً تبلیغ کنند.
۹. نمی‌توانند خود را به عنوان مسلمان معرفی کنند.
۱۰. نمی‌توانند مذهب خود را اسلام معرفی کنند.

نکته

این قانون جدید مصوب از سال ۱۹۸۴م. در زمان ژنرال ضیاء الحق در تمام کشور پاکستان نافذ العمل است و هیچ کس حق تخلف از آن را ندارد (جواد جوادی، وضعیت کنونی قادیانیت در پاکستان).

۱. فعالیت‌های علمی و فرهنگی

مدارس دینی

بنا بر گفته قادیانی‌ها، در کشورهای جهان یازده مدرسه دینی وجود دارد و حدود دو هزار طلاب به طور رسمی مشغول به تحصیل علم هستند. از جمله مدرسه جامع احمدیه در پاکستان که قبلاً در هند بوده و در سال ۱۹۵۷م. با همین نام در «ربوه» تأسیس شده است.

کتابخانه‌ها

قادیانی می‌گوید وقتی انسان تاریخ قادیانیه را مطالعه می‌کند برایش روشن می‌شود که افراد این جماعت چه قدر ذوق مطالعه دارند.

اسامی کتابخانه‌ها

- ۱- احمدیه دارالمطالعه، ۲- سلطان القلم کراچی، ۳- خلافت لائبریری ربوه پنجاب.

نکته

در شهرهای دیگر پاکستان هم کتابخانه‌های این مکتب وجود دارد که متأسفانه من از آنها اطلاعی ندارم.

سالن مطالعه

برای خوانندگان کتابها سالن‌های مطالعه وجود دارد که در آن سیصد نفر می‌توانند همزمان مطالعه کنند و برای خانمها جای جداگانه وجود دارد که می‌توانند در آن مکان خود را از نگاه نامحرم محفوظ کنند.

بیمارستان و مراکز طبی

قادیانی‌ها می‌گویند حضرت میرزا غلام احمد مقصد بعثت خود را در شعر فارسی خدمت خلق، بیان کرده است:

مرا مطلوب، مقصود و تمنا، خدمت
همین کارم، همین بارم، همین رسمم،
کمک به مریضان یکی از راه‌های خدمت به خلق است. به همین خاطر جماعت احمدیه در همه جهان مشغول به ساختن بیمارستان و مراکز طبی درمانی است. در کشورهای آفریقایی حدود ۳۰۶ بیمارستان و درمانگاه از طرف این جماعت بنا شده است. بنا بر نقل منابع قادیانی در کل پاکستان مراکز طبی و درمانی، درمانگاه‌ها و بیمارستان‌هایی از طرف این جماعت ساخته شده است.

دارالقضایا

برای اینکه منازعات قادیانی‌ها در میان خودشان حل و فصل شود، خلیفه دوم قادیانی در سال ۱۹۲۵م. برای اولین بار اداره‌ای در قادیان تأسیس کرده است که آن را «دارالقضایا» نامیده است.

مقبرة بهشتی

گورستانی که در آن مردم مخصوصاً از جماعت قادیانی دفن می‌شوند، «گورستان بهشتی» نامیده می‌شود.

۲. انجمن‌های احمدیه

صدر انجمن احمدیه شعبه‌های متعددی دارد که در اصطلاح قادیانی‌ها به این شعبه‌ها «نظارت» گفته می‌شود.

اسامی نظارت‌ها

۱- نظارت دیوان، ۲- نظارت بیت‌المال، ۳- نظارت خرج بیت‌المال، ۴- نظارت امور عامه، ۵- نظارت اصلاح و ارشاد مرکزیه، ۶- نظارت اصلاح و ارشاد، ۷- نظارت تعلیم دولتی، ۸- نظارت کشاورزی، ۹- نظارت تجاری، ۱۰- نظارت خدمت درویشان، ۱۱- نظارت دارالضیافه، ۱۲- نظارت اشاعه و تصانیف، ۱۳- نظارت امور خارجه، ۱۴- نظارت تشخیص اراضی، ۱۵- نظارت دارالقضایا، ۱۶- نظارت ساختمان‌ها، ۱۷- شعبه ازدواج، ۱۸- مجلس کارپرداز گورستان بهشتی، ۱۹- اداره حدیقه المبشرین.

۳. انجمن‌های محلی

هر جا که افراد جماعت احمدیه وجود دارند انجمن ملی زیر نظر صدر انجمن احمدیه هم وجود دارد و مدیران همه این انجمن‌ها طبق دستور صدر انجمن احمدیه عمل می‌کنند.

اسامی انجمن محلی

۱- مجلس مشاورت، ۲- لجنه اماءالله، ۳- ناصرات الأحمديه، ۴- خدام الأحمديه، ۵- مجلس انصارالله، ۶- اطفال الأحمديه.

۴. اسامی دیگر تحریک‌های فرهنگی

۱- تحریک جدید، ۲- وقف نو تحریک، ۳- تحریک نصرت جهان، ۴- تحریک فضل عمر فاؤنڈیشن.

منابع

۱. الله وسایا.. شکست قادیانی‌ها در پارلمان.
۲. المنجد، شیخ محمد صالح. «فرقه قادیانی در ترازوی اسلام». وبسایت اسلام سؤال و جواب
<https://islamqa.info/fa/downloads/answers/4060>
۳. بهشتی، مجاهدعلی. (۱۳۸۸). «نقش استعمار در پیدایش و گسترش فرقه قادیانی». در
وبسایت
<https://rasekhoon.net/Article/show/162172>
۴. جوادى، جواد. (۴). وضعیت کنونی قادیانیت در پاکستان. پایان نامه.
۵. فرمانیان، مهدی. (۱۳۸۷). آشنایی با فرق تسنن. قم: مرکز مدیریت حوزه علمیه.
۶. _____ (۱۳۸۲). «قادیانیه». در هفت آسمان، دوره ۵، شماره ۱۷، بهار ۱۳۸۲،
صص ۱۵۹-۱۷۶.
۷. «فرق بین قادیانی‌ها و بهائی‌ها»، وبسایت وا اسلامه <https://vaislamah.com>

